

mijeniti ova načela i na druge sfere kršćanskoga života, kao što su obiteljski život, školovanje, politika, zabava, i drugo. Knjiga uči crkvene vođe delegiranju onoga najvažnijeg dijela kršćanske službe, naime, biti sol, svjetlo i kvasac u ovome svijetu, odnosno naviještati Evandjelje riječima i životom koji odražava najdublja evanđeoska načela vjere u Krista, ljubavi prema Bogu i bližnjemu i nade u transformacijsku silu Svetoga Duha. Ovo je uostalom i u skladu s Pavlovom vizijom u Efežanima 4,12, gdje je Bog dao crkvene vođe „da opremi svete za djelo služenja“, a ne da crkveni vođe budu nositelji cjelokupne službe Božje crkve.

Work and Worship naići će i na neke prigovore kod crkvenih vođa. Neki će joj zamjeriti kuyperovski naglasak na kršćanskom angažmanu izvan Crkve koji nije ograničen na svjedočenje vjere evangelizacijom. Drugima će se knjiga zamjeriti prevelikom širinom i primjerima iz kršćanskih tradicija koje se previše razlikuju od njihove vlastite. Osobno mi se činilo da je knjiga mogla biti pedesetak stranica kraća. Unatoč mogućim prigovorima, radi se o priručniku koji vrijedi pročitati, proučiti, primijeniti, preporučiti, a možda i pokloniti suradnicima u Crkvi.

Miroslav Balint-Feudvarski

Marija Selak

Zlo i naopako: Suvremene manifestacije zla i pokušaji njihovih opravdanja

Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2019., str. 231.

Marija Selak Raspudić je hrvatska filozofkinja i bioetičarka, a od prošle godine saborska zastupnica, prije dvije godine napisala je zanimljivu, ali i pregnantnu knjigu o zlu. Njezin je pristup namjerno interdisciplinaran, usredotočen na filozofiju (str. 11), a autorica se dobro snalazi i u teološko-filozofijskom diskursu. Knjiga je podijeljena na uvod, tri dijela, zaključak i sažetak. U uvodu autorica govori o metodološkom pristupu problemu, prvi dio sadrži četiri poglavlja u kojima nas vodi kroz povijesni razvoj kozmološkog i etičkog dualizma, da bi se zatim u pet poglavlja drugoga dijela knjige usredotočila na razradu etičkog dualizma koji se premetnuo u ideju napretka te donio neželjene posljedice te ideje. Kroz devet poglavlja trećega dijela knjige, autorica provlači ideju o mogućem povratku kozmološkog dualizma u obliku novoga reda i novih, umjetnih autoriteta, koji su nastupili čovjekovim odricanjem od odgovornosti koju je sebi prisvojio odbacivši Boga kao najuzvišenije Dobro i moralnost.

Augustin je davno smisleno istaknuo da svatko zna što je vrijeme dok ga ne treba definirati. Na sličnom tragu, autorica pokazuje da nije baš lako odrediti što je točno „zlo“. Većina filozofa vjeruje u postojanje dobra i zla, ali pravo je pitanje

u kakvom su oni odnosu. Selak ističe dvije glavne struje u raspravi. S jedne strane je *kozmološki* ili „borbeni“ dualizam (str. 23), koji svoje korijene vuče još iz mezopotamijskih religija, filozofski ga je utemeljio začetnik maniheizma, Mani, a njegovu misao zatim na različite svjetonazorske izričaje primijenili kršćanski gnostici, Katari i Bogumili (str. 27). U današnje su vrijeme kozmički dualizam popularizirali *Zvezdani ratovi*, u kojima *Sila* nije ni dobra ni zla (str. 28). Temeljna je odlika ove vrste dualizma istovremeno i zajedničko postojanje „dvije prirode, dobra i zla“, odnosno „dva principa“. S druge strane, već grčki filozofi njeguju takozvani *etički* dualizam, u kojemu zlo samo po sebi nije bitak nego lišenost, nedostatak, iskrivljenje, bolest dobra (str. 30–32). Za ekspanziju ovoga gledišta pobrinuo se crkveni otac Augustin, suprotstavivši se manihejcima propozicijom da je jedino Bog savršen, što znači da se ne mijenja niti kvari (str. 35). Zlo nije postojalo niti ga je Bog stvorio, ali Bog je stvorio prirodu koja se može pokvariti, i iz toga proizlazi da je zlo zapravo privacija, odnosno „kvarenje“ dobrog (str. 36). Augustin je smatrao da zlo potječe od čovjekove slobodne volje (str. 38), tako da duše „nisu zle prirodom nego voljom“ (str. 39). Također, ustvrdio je „da priroda ne može biti bez nekog dobra“ (str. 41), što znači da ništa nije posve zlo jer inače ne bi ni postojalo (str. 43). Zlo je, dakle, nastalo zlorabom slobode (str. 43).

Selak smatra da je Augustin uspješno odriješio Boga odgovornosti za zlo, ali da je njegova misao utrla put prema oslobođenju čovjeka od Boga „jer je Bog, koji je uvijek pobjednik, prestao biti njegov suborac u borbi protiv zla“ (str. 45). Ova se misao razvijala od Augustina preko Tome Akvinskog, da bi je kasnije razvio Leibniz. Pritom smatram važnim napomenuti da je Leibnizov *najbolji od svih svjetova* odvuкао Augustinovu strijelu u smjeru u kojem je ovaj nije odao. Hamartiološki gledano, svijet u kojem živimo bio je bolji prije nego što se iskvario, a eshatološki gledano, ni sadašnji svijet ne može biti najbolji od mogućih svjetova, s obzirom na to da je takav svijet samo u našoj budućnosti. To pak znači da je Bog jedini čovjekov suborac u borbi protiv zla jer, na užas manihejaca, Augustinov Bog se u Kristu utjelovljuje i izvrgava zlu upravo zato da kao čovjek pobijedi zlo i privuče sve ljude k sebi (Iv 12,32; npr., Augustin, *De civ. Dei* 21,15). Leibniz, naravno, plaho pokazuje u tom smjeru, ističući da Bog dopušta zlo kako bi postigao najveće moguće dobro, zbog čega Selak konstatira da je zlo, „prema Leibnizu, sredstvo većeg dobra“ (str. 49). Međutim, osim što mu nedostaje Augustinov kristološki okvir takvoga napretka, Leibnizov sustav djeluje previše mehanički i manjka mu biblijski narativ obnove paloga stvorenja. To vidimo u njegovu razlikovanju metafizičkog zla (nesavršenosti), fizičkog zla (patnja) i moralnog zla (grieh) te konstatacije da je metafizičko zlo „neizostavni dio svijeta“, a ne posljedica moralnoga pada čovječanstva u zlo (str. 50).

Ovu je Leibnizovu eshatološku teodiceju naslijedila njezina sekularizirana verzija, ideja napretka (str. 53), a ova ideja, smatra autorica, vodi do „suvremenog razmahivanja destrukcije koja se usmjerava prema konačnoj autoeliminaciji

čovjeka“ (str. 54). Glavni pobornik ideje napretka je Nietzsche, koji je imao „dvije paralelne tendencije, potenciranje prerade svijeta i pokušaj njegovog prevladavanja“, a one vode od „desupstantivacije zla“, kojoj smo svjedočili kod Augustina, do „desupstancijalizacije dobra“, koja nam prijete u budućnosti (str. 57). Nietzsche, naime, smatra da čovjek mora nadići samoga sebe, kao i nadići dosadašnje moraliziranje, te ući u „izvanmoralnu“ epohu, u kojoj je važno da nadvlada jaka volja nadljudi (str. 59–60), koji su svjesni svoje uloge stvaraoca i čiji je zadatak nadići sebe. Međutim, stvar se razvija dalje, jer ljudi sve više odustaju od ovoga zadatka, i to „eliminacijom samog problema“, odnosno izbacivanjem čovjeka iz jednadžbe moralnosti (str. 61–62). Sve je, naravno, započelo uklanjanjem Boga, kao vrhovnog Dobra, ali i onoga kojeg se okrivljuje za postojanje zla, te ustoličenjem čovjeka kao tvorca svijeta koji sada jedini može odgovarati za svoja djela (str. 67), uključujući zla prirode, kao što su vremenske nepogode i katastrofe (str. 65). Teodiceja tako postaje antropodicejom, a njezino je rješenje da čovjek od stvoritelja postane samootkupitelj, i to putem tehnike, pomoću koje nadilazi samoga sebe (str. 70). Međutim, nastaje problem što čovjeka ovo samootkupljenje zapravo vodi u samouništenje (str. 71) jer čovjek u tom smislu želi poboljšati ili nadići i samu prirodu (u kojoj nalazi nesavršenosti), tako da priroda koja je dobra počinje gubiti svoju „supstanciju“ (str. 75). Selak, naime, dobro primjećuje da gubitkom Dobra izvan čovjeka on sada „snagu mora crpiti iz sebe samoga“ (str. 73) i zato, umjesto da suzbija moralno zlo u sebi, pokušava dokinuti metafizičko zlo, odnosno izvornu nesavršenost svijeta u kojem živi (str. 74).

Na tom se tragu Nietzsche zalagao za odbacivanje vanjskih autoriteta, ali to je zapravo završilo „smjenom autoriteta“ (str. 76). To je razvidno u „infantilizaciji društva“ (str. 80), zbog čega dolazi do „inverzija(e) reda“ (str. 81) jer sada su novi autoriteti oni koje se ranije nije ništa pitalo, na primjer, djeca, učenici i pacijenti. Isto tako, čovjek koji je sebe postavio na mjesto Boga kao stvoritelja, proglašava prirodu nevinom, a sebe krivcem za zlo u svijetu (str. 83), ali pritom „podvrgava prirodu sebi do te mjere da prijete njezinim nestankom“ (str. 84). Sve to vodi do stvaranja ne-reda koji zapravo učvršćuje red „njegovom (prividnom) negacijom“, odnosno izvrtanjem (str. 85). Drugim riječima, kada čovjek sebe želi osloboditi autoriteta, u zbilji nastaju novi autoriteti koji se ipak ne smiju nazvati tim imenom jer se oni populistički nameću u ime „nestanka autoriteta“. Tu zapravo dolazi do inverzije u kojoj nova totalitaristička moralnost nastaje „u ime dobra, u ime oslobođenja zajednice, u ime slobode“. Selak to naziva *potkovanim sistemom*, analogijom konja koji istovremeno gazi „potkovom, ali i na potkovu“ u smislu da se autoritet zapravo skriva iza ne-autoriteta te je autoritet ne-vidljiv, ali stvaran (str. 86–87). Taj ne-vidljivi autoritet doseže vrhunac u umjetnim moralnim agentima, koji uspostavljaju svoj ne-vidljivi autoritet nad čovjekom kao čovjekova zamjena, koja razgrađuje čovjeka „kao nositelja moralne odgovornosti“ i na njegovo mjesto dovodi nove *ne-vidljive autoritete* (str. 88).

Cijelo je jedno poglavlje posvećeno procjeni suvremenog pogleda na rat i terorizam kroz leće desupstantivacije zla zbog koje Zapad zbog svoga istančanog osjećaja krivnje, zbog svoje kolonijalne prošlosti (str. 91), donekle ispričava teroriste, ali istovremeno mediji održavaju svijest o ratu protiv terorizma koji nikad ne prestaje (str. 100–101). Na taj način naša „sigurnosna opsjednutost“ postaje „prikriveni oblik nasilja“ kojim „mi sami sebe teroriziramo“ (str. 97). Paralele su s pandemijom, koja je započela nekoliko mjeseci nakon objavljivanja knjige, očigledne.

Ne-red i ne-vidljivi autoriteti vidljivi su u uspostavi novoga reda u virtualnom svijetu, u kojem ne postoji prava intimnost i sve ostaje ovjekovječeno na nekom serveru (str. 106). Istovremeno, red i autoritet preuzimaju novi autoriteti umjetne inteligencije (str. 107), a ovi novi moralni agenti donose moralne odluke koje utječu na čovjekov virtualni svijet (str. 116). U tom svijetu postoji i novo, hibridno, umjetno zlo (str. 117), a čovjek je u njemu „razigrano i neodgovorno... dijete“ koje se igra virtualnim šibicama koje mogu imati stvarne (str. 120–121) i dugoročne posljedice (str. 124). Primjerice, ljudi na mreži često ostavljaju komentare koje se nikad ne bi usudili izgovoriti u stvarnom svijetu jer smatraju da su nevidljivi. Zato se sve više zapošljava ove umjetne moralne agente, koje se smatra superiornima čovjeku, koji ga oslobađaju odgovornosti, zamjenjuju ga i čine suvišnim (str. 130), a sve to pod krinkom slabosti čovjekove prirode koja se smatra dijelom metafizičkoga zla (str. 128). Međutim, moralnost se na taj način odvaja od svijesti, tako da zlo više nije pitanje slobode čovjekove volje i njegovih namjera, nego pitanje (zlo)djelâ koje čovjek čini. Time se sama djela, tako odvojena od namjera i strojno objektivizirana, osuđuju kao sama po sebi dobra ili zla. Drugim riječima, zlo ponovno poprima metafizičku, kozmološku narav (str. 130).

Istinitost ovih tvrdnji ponovno se pokazuje i u vrijeme pandemije, kada je moguće uočiti opasnost ovakvih moralnih agenata na slobodu govora, jer društvene mreže automatizmom označavaju kao nepoćudne svaku objavu i svaki komentar koji odstupa od „prihvaćene“ doktrine, a to uključuje čak i one objave i komentare koji se kasnije ipak propitkuju ili se čak pokazuju istinitima (npr., trenutno se istražuje je li virus izašao iz wuhanskog laboratorija, kao i umiješanost Kine u zataškavanju, a takve su se tvrdnje na društvenim mrežama obilježavale neistinama ili brisale). Stoga, Marija Selak se pita: „Je li moguće i želimo li različitim algoritmima prepustiti polje odlučivanja i moralnog djelovanja?“, a ustvrđuje da se ovdje ne radi samo o njihovu poštenju nego i o odgojnoj vrijednosti *odgoja za moral*, s obzirom na to da se odgojem moral razvija, a njegovim izostankom atrofira (str. 132). Riječ je zapravo o mogućnosti gubitka ljudskosti (str. 133). Ponuđeno rješenje je „poboljšanje“ samoga čovjeka koje bi mu omogućilo da postane moralan bez mukotrpnog rada na sebi (str. 134), ali ako bi to u potpunosti isključilo slobodnu volju, možemo li reći da je čovjek onda *moralan*, a ako takvo

poboljšanje bude dobrovoljno, onda postoji opasnost da bi nemoralni članovi društva iskoristili tu sjajnu priliku „za iskorištavanje tuđih ‘slabosti’“ (str. 135).

Novi red se zatim primjenjuje na rad, gdje se vidi kako ne-red ponovno „nije nestajanje reda, nego njegovo učvršćivanje“ jer tehnologija nam navodno donosi slobodu da radimo gdje i kada hoćemo, ali na kraju omogućuje našu eksploataciju jer se sada očekuje da radimo izvan radnog vremena, pa čak i kada smo na toaletu (str. 139), kao i da se posao sve više shvaća kao nešto što nas ispunjava i bez novčane stimulacije (str. 140). Ne-red je također vidljiv i u sve manjem gotovinskom poslovanju (str. 142) i uvođenju kripto valuta, gdje uvijek netko pravi reda, samo pitanje je *tko*, ali i pojavom influencera, koji navodno ne rade, ali zapravo neprestano „brendiraju“ i prodaju sebe (str. 148) i pokušavaju steći naše povjerenje njegovim trgovanjem (str. 150–151).

Mnogi smatraju da je umjetna moralnost zapravo neizbježna (str. 153) jer su ljudi ovisni o tehnologiji koja im treba pružiti slobodu putem izgradnje „kolektivne svijesti i socijalne solidarnosti“ za dobrobit društva. No Selak se pita može li nas osloboditi tehnologija koja nas istovremeno dehumanizira? (str. 155) Primjerice, tehnologija poništava čovjekovu potrebu da pamti jer se očekuje da su nam sve informacije dostupne u samo tri klika. Međutim, Selak smatra da je čovjek koji ne pamti zapravo čovjek bez temelja, čovjek koji se stoga potpuno prepušta ovim ne-vidljivim autoritetima (str. 158). Od čovjeka se očekuje da informacije doživljava, a ne da ih obrađuje, zbog čega zapravo nazadujemo prema sve većem naglasku na našim „životinjskim‘ reakcijama“ (str. 160–161). Obrazovanje nas više ne usmjerava prema znanju, nego prema vještini i tehnici stjecanja informacija (str. 164–165). To je zbog toga što današnje društvo sve više srlja prema tome da (kako je primijetio i Nicolas Wolterstorff) sfera ekonomije i isplativosti preuzme primat nad svim ostalim sferama ljudskoga postojanja (str. 166). Informacija tako zamjenjuje pravo znanje, koje se „prepoznaje kao opasnost jer ono stavlja bit informacija ispred njihovog rasta, ispred brzine“ (str. 172), a brzina je bitna zato što je vrijeme novac, tako da suvremeni čovjek nema vremena za čekanje (str. 173). Suvremeni čovjek također nema vremena za život kakvim su ga živjeli svi naši preci jer smatra da može nadvladati „prirodu i svijet“ i da život isključuje patnju (str. 175, 177), ali sve to zapravo vodi do autodestrukcije naše ljudskosti (str. 179).

Do ove je situacije dovelo upravo shvaćanje zla kao nedostatka dobra jer smo došli do zaključka da „nitko nije izvorno zao, što znači da ne postoji subjekt odgovornosti jer je zlo samo u djelu, zbog čega svi mogu biti rasterećeni krivnje“ (str. 180). Selak rješenje problema vidi u prihvaćanju Schellingove filozofije o zlu, koja „zadržava etički dualizam na kozmološki način“ (str. 194), a to znači da je tlo „kad čovjek djeluje pod pretpostavkom da je on temelj egzistencije, to je Preobrnuti Bog, koji je, kako kaže Schelling, kriva imaginacija, a ne savršeni razum“

(str. 195). Prema njemu, zlo je „sama umna, duhovna, aktivnost decentriranog čovjeka koja djeluje destruktivno“ (str. 196). Selak zaključuje: „Time se razotkriva prava bit zlog djelovanja koja nije destruktivnost prirode, nego autodestruktivnost čovjeka“ (str. 197).

Što reći o knjizi? Knjigu odlikuje tehnički žargon i pregnantna argumentacija, zbog čega više nalikuje na disertaciju nego na knjigu. Istovremeno je hvalevrijedna, ali za čitatelja laika otegotna autoričina sposobnost da cijela književna djela svede na jednu rečenicu, a zatim niz takvih rečenica pretvori u jezgrovitu argumentaciju. To bi moglo obeshrabriti one koji nisu navikli čitati takva štiva, što bi bila velika šteta, jer tematika je zanimljiva i relevantna. Autorica, naime, izvrsno analizira sadašnjost i ukazuje na probleme koji prijete ljudskom rodu u svim sferama života, od onoga svakodnevnice komunikacije, obrazovanja i rada, pa sve do političkih i društvenih implikacija. Kao što sam istaknuo, to se posebice uočava u ekstrapolaciji njezinih zapažanja na pandemijske prilike koje su nastale nakon objavljivanja ove knjige.

Blagu opasku upućujem na autoričino povezivanje današnjih problema uz Augustinov etički dualizam. Uklopljen u augustinski (kršćanski) svjetonazor, u kojem čovjek nije moralno autonoman, etički dualizam ne vodi do uništenja ljudskosti, nego, dapače, do učvršćivanja čovjekove odgovornosti prema Bogu, prema čovjeku i prema prirodi kao Božjem stvorenju, nad kojim je čovjek postavljen kao kralj-namjesnik (Post 1,26-31). Augustin bi se složio sa Schellingom da je problem zla zapravo problem stvorenoga bića (Sotone i čovjeka), koje pretpostavlja da je ono temelj egzistencije (str. 195) (v. Trape 1995, „Podrijetlo zla ili zloupotreba slobode“ u *O državi Božjoj, svezak prvi*, Školska knjiga, Zagreb, str. LVI-LXII). Štoviše, cijeli problem današnjega odricanja od odgovornosti je u čovjekovu odbacivanju Boga kao moralna autoriteta, zbog čega se čovjek našao u neobranu grožđu i shvatio da nije dorastao samonametnutoj ulozi pa rješenje traži u umjetnom moralu koji ponovno dolazi izvana. Čovjek je zbog toga zaglavio „u svijetu logike“ i totalitarnog svemira, a lišen je stvaralačke imaginacije (str. 183) i prave inteligencije, koja uz „logičke operacije i računanje“ uključuje i znatiželju, intuiciju, emocije, mudrost i *telos* (grč., svrha, cilj) (str. 185). Drugim riječima, odbacivši Boga, čovjek sada polako gubi sebe i svoj smisao te kreće prema postojanju kojemu cilj više nije život, nego puko preživljavanje.

Da zaključimo, ova knjiga nas upućuje na apsurdnost i opasnost situacije u kojoj se našao čovjek koji odbacuje Boga kao vladara: čovjek bez Boga sebe izlaže amoralnim autoritetima koji ga zarobljavaju i dehumaniziraju – što smo trebali i pretpostaviti. Povratak pravoj ljudskosti, biblijskom humanizmu, nalazi se na putu poniznosti i obraćenja Bogu po Kristu. Gospodin je, naime, u Evanđelju po Mateju 11,28-30 izrekao programatsko rješenje ovoga problema:

„Dođite k meni svi koji ste izmoreni i opterećeni i ja ću vas odmoriti. Uzmite jaram moj na sebe, učite se od mene jer sam krotka i ponizna srca i naći ćete spokoj dušama svojim. Uistinu, jaram je moj sladak i breme moje lako.“

Krist je znao da je u čovjekovoj naravi da služi nekom gospodaru (Kristu ili grijehu; Iv 8,31-36), a sada polako uviđamo da se novi red i novi autoriteti pokazuju tiranijom koja je neusporediva s dobrohotnim jarmom i bremenom koji nas oslobađaju da budemo ono za što smo bili stvoreni: nositelji Božje slike, a time i pronositelji Božjega kraljevstva milosti i istine na ovome svijetu.

Miroslav Balint-Feudvarski